

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUS DİLİNDƏ TƏKTƏRKİBLİ ADLIQ CÜMLƏLƏRİN SİSTEMLİ TƏHLİL PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5707.01 – Slavyan dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İlahə Rasim qızı Xalıqova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Qalina Dmitriyevna Udalıx

filologiya elmləri doktoru, professor
Mikayıl Məhəmməd oğlu Cəfərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Vasiliy İvanoviç Suprun

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hadı oğlu Şükürbəyli

İŞİN ÜMÜMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Təktərkibli nominativ (adlıq) cümlələr rus sadə cümləsinin tipologiyasında xüsusi lay təşkil edir. Bu vahidlər, demək olar ki, bütün müasir məktəb və universitet dərsliklərində nəzərdən keçirilir, akademik nəşrlərdə təhlil olunur. Təktərkibli nominativ cümlələrin (TNC) materialı XX əsrin 60-cı illərinin sonunda və 70-ci illərinin əvvəlində yazılmış bir neçə dissertasiya işinin tədqiqat obyekti olmuşdur. Onlara çoxlu sayda məqalə həsr olunmuş, bu məqalələrdə onların bu və ya digər leksik-grammatik və üslubi imkanları meydana çıxarılmışdır.

Tədqiqatçıların bu məsələyə yetirdiyi ciddi diqqətə baxmayaraq TNC hələ də nəzəri ixtilafların predmeti olaraq qalır, bu da tədris praktikasında onların səciyyələndirilməsində böyük çətinliklər yaradır.

Hər halda bu günə kimi rus dilçiliyində TNC-in dil (sistem) statusunun təyin olunması üçün vahid elmi əsaslar tərtib edilməmişdir, bu fakt da sözügedən vahidlərin qrammatik təbiətinin olduqca dar mənada başa düşülməsinə, onların sintaktik hədudlarının məhdudlaşdırılmasına ya da çox geniş mənada şərtləndirilməsinə gətirib çıxarır. Sonuncu halda TNC-in fəaliyyət sahəsinə müxtəlif səbəblərlə yalnız zahirən – isimlər və ya substantiv birləşmələr kimi – təktərkibli “substantiv”, yəni adlıq cümlələri xatırladan vahidlər daxil edilir.

TNC-in öyrənilməsinə kvalifikasiya edilməsinə dair yaranan mənzərə aşağıdakılarla şərtləndirilir:

a) Təktərkibli cümlələrin bir çox tədqiqatçıları, onların fikrincə, təktərkibli konstruksiyalarda baş üzvün formasının qarşı qoyulmasının – şəxsi felin və ismin qarşı qoyulmasının vahid prinsipindən irəli gəlir. Sonuncu isə növbəti yolla təyin edilir: cümlənin baş üzvü adlıq halda olan isimdirsə, bu, adlıq (nominativ) cümlədir (Боль. Обморок. Больница), əgər o, yiyəlik hal formasıdırsa, o zaman cümlə genitiv (Цыц! Ни звука!) hesab edilir; Bəzi alimlər TNC-nin diferensial əlamətlər kompleksinə modal qiymətin mövcud olma/ olmama xüsusiyyətini daxil edirlər. Bu zaman yalnız emosional qiymətləndirmə semantikasi olmayan

vahidlər nominativ kimi qəbul edilir: məsələn, «Тайга. Вечная мерзлота.»; «Какая красота! Просто чудо!» kimi vahidlərə gəldikdə isə onlar cütlərkibli natamam hesab olunur, baxmayaraq ki, subyektiv modal qiymətin mövcudluğu/ yoxluğu, fikrimizcə, cümlənin sintaktik vahid kimi növünün, konstruktiv modelinin müəyyənləşdirilməsinin meyarı ola bilməz. Başqa sözlə desək, «Вечна» və «Вечна! Красота!» vahidləri TNC-nin oxşar konstruktiv modellərini təmsil edir, baxmayaraq ki, onlar nidanın mövcudluğu/yoxluğu əlaməti ilə seçilir; TNC-nin təktərkiblilik sistemində xüsusi yerinin təyin edilməsi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən son dərəcə semantik əlamətə tabe edilir – konkret, görünən məkan və zaman hədudlarında qəbul edilən, müəyyən, mövcud olan obyektin adlandırma imkanı; lakin son dərəcə semantik səciyyə TNC-in sərhədlərini daraldır, mənası hər hansı bir anlayışın və ya faktın təsdiqində olan yox, onların emosional ifadəsi, ekspressiv kvalifikasiyası olan cümlələr bu sərhədlərdən kənarda qalır [daha ətraflı bax. 1.1, fəsl.I]; ç) TNC sahəsində son zamanlar intensiv şəkildə işlənən və TNC-nin ikiliyinin (bir halda onlar xəbər, digər halda isə – mübtəda cümləsi hesab olunur) aradan qaldırılması məsələsində əsas maddə ola biləcək müasir referensiya nəzəriyyəsinə (ifadənin, dil vahidinin anlayış ilə sabit əlaqəsi nəzəriyyəsinə) istiqamətlənmiş tədqiqatlar mövcud deyil. Bu vəziyyət – ən mürəkkəb nəzəri qiymətlərdən biridir. Bu zaman konstruktiv sintaktik vahidin baş üzvü ya xəbər, ya da mübtəda qəbul edilir; d) sintaksis nəzəriyyəsində ümumiyyətlə təktərkibli cümlələrin və xüsusilə də TNC-nin aktuallaşdırma mövqeyindən, yəni cümlənin aktual üzvlənməsi mövqeyindən kvalifikasiya edilmə cəhdləri yoxdur; ismin mövqeyi bu cümlələrdə mövzu-rema opozisiyası kontekstində təyin edilməmişdir; əgər TNC-nin baş üzvü, bəzi hallarda edildiyi kimi, mübtəda və ya xəbər kimi kvalifikasiya edilə bilsə, o zaman, göründüyü kimi, bu cümlə üzvü həm mövzunun, həm də remanın vəzifələrini icra etməyi bacarmalıdır. Bizim ilkin analitik prosedurlarımız əksini təsdiq edir – halların əksəriyyətində TNC predikativ vahidin rematik elementini aktuallaşdırır, yəni onlar remadan ibarətdir; e) sintaksisçilərin zərflilik genişləndiricilər ilə konstruksiyalara: «Дом за рекой», «Слева письменный стол», dair

mövqeyi tam aydın deyil (qeyd kimi). Bu vahidlər həmçinin birmənalı şərhəndirilmir – ya adlıq, ya da cütlərkibli elliptik kimi – bu, onların həm məktəb, həm də universitet praktikasında sintaktik təhlil prosesini çətinləşdirir.

TNC sahəsində sistem münasibətlərin, onların sintaktik statusunun və funksional təbiətinin üzə çıxarılması ilə əlaqəli bu və bəzi başqa müddəalar (onlar haqqında I fəsildə danışacağıq) rus dilində nominativ cümlələrin öyrənilməsinin aktuallıq dərəcəsini müəyyənləşdirir.

TNC vahidləri bizim tərəfimizdən bütün formal-semantik modifikasiyalarında nəzərdən keçirildiyi səbəbindən biz müqayisəli təhlil, həmçinin müqayisə olunan oxşar vahidlərin paradiqmatik və sintaqmatik imkanlarının həcmnin təyin edilməsi üçün həm TNC-ni, həm də onlara formasına, mənasına və funksiyasına görə oxşayan konstruksiyları daxil edən kartoteka tərtib etmişik.

Təhlilimiz üçün rus yazıçıların və şairlərinin klassik və müasir bədii və publisistik əsərlərindən seçilmiş vahidlər material olaraq çıxış edəcək.

Müxtəlif janrlı mətnlərdən (poeziyadan, nəsrədən, dramaturgiyadan) materialın istifadəsinə gəldikdə isə, məsələ bizə o cəhətdən prinsipial görünür ki, əgər biz TNC-ləri rus təktərkibli cümlənin modeli hesab ediriksə, onların dil reallığı canlı dilin bütün janrlarında təsdiq olunmalı və nümayiş etdirilməlidir, TNC-in dilin varlığının hər hansı sahəsinin spesifikasi olmaları sübut olunmalıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı, beləliklə, cümlənin bütün kateqoriya xüsusiyyətlərinə – predikativlik, modallıq və sintaktik zamana malik fəli və ismi konstruksiyların hədudlarında bir-biri ilə qarşılaşdırılan rus təktərkibli cümlələrin cərgəsi, sistem şəklində təşkil olunmuş sahəsidir.

Tədqiqatın predmetini rus dilinin təktərkibli adlıq cümlələrinin korpusu və “klassik” TNC-in spesifikasiını təzahür edən formal və semantik cəhətdən oxşar nominativ vahidlərin sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi – TNC-i rus dilinin sadə cümlə sistemində digərlərindən ayıran semantik-sintaktik xüsusiyyətlərin lazımi dərəcədə əsaslandırılmış tərifidir.

Tədqiqatın vəzifələri bir çox halda işimizin ümumi məqsədi ilə şərtləndirilir: a) TNC-ni təktərkibli fəli və nominativ (genitiv və

vokativ) konstruksiyaların digər növlərinə qarşı qoyan müəyyənləşdirici xüsusiyyətlərin təyin edilməsi; b) TNC-nin model kimi əsas və periferiya keyfiyyətlər dairəsinin müəyyənləşdirilməsi; c) TNC-nin sistem şəklində təsviri və onların klassifikasiyası üçün məntiqi cəhətdən zidd olmayan meyarın (semantika üzrə, kontekstual funksiya üzrə) işlənilib hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində çoxmərhələli (mürəkkəb) lingvistik təhlil metodundan istifadə olunur ki, bu da dil vahidinin forma, məzmun və funksiya vahidinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur; eyni zamanda, TNC-in paradiqmatik və sintaqmatik imkanlarının ziddiyyətinə, cümlənin mənasının nitq mövzusunə müxtəsər/geniş göstəricilərinə və s. əsaslan sistemin təsvirinin əsas prinsipləri də cəlb olunur.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. TNC rus dilinin ümumi təktərkibli cümlələr sistemində tək cə adlıq modellər xətti üzrə deyil, həmçinin feli konstruksiyalar xətti üzrə nəzərdən keçirilməlidir, çünki yalnız belə frontal tədqiqat onların təktərkibli cümlələrin xüsusi modelləri olma spesifikasiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir.

2. TNC bir klassifikasiya ilə təmsil oluna bilməz: onların semantik-struktur və praqmatik xüsusiyyətləri müxtəlif əsaslı klassifikasiyaların tətbiqini tələb edir.

3. TNC onların dil statusunun dildə obyektiv şəkildə mövcud olan iki tendensiyanın – predikativ vahidlərin leksikallaşdırılması (yəni nominativ leksik vahidlərin cümlə strukturları bazasında formalaşması prosesi) və, əksinə, nominativ vahidlərin predikativlik xüsusiyyətini əldə etməsi prosesi çərçivəsində – təyini tələb edir: müq.ed.: *перекати – поле (сухая сорная трава) = Ну и ливень!*

4. TNC cümlənin aktual üzvlənmə sisteminə xüsusi daxil olma forması ilə səciyyələndirilir – onlar daima fikrin rematik elementi kimi çıxış edir, bununla da feli təktərkibli cümlələrin əksi olaraq göstərilir.

5. TNC-in əsas hissəsi paradiqmatik formalara malik deyil, “müvəqqəti paradiqma”ya sahib olanlar isə bu halda cütlərkibli konstruksiyaya çevrilərək sintaktik sinonimiyanın sahəsini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, a) bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq mövzu/rema sistem qarşılaşdırılmalarının məcburi nəzərə alınması çərçivələrində TNC-nin semantik-sintaktik kvalifikasiya məsələsi qoyulur və həll edilir; b) TNC-in sintaktik statusu vacib cəhətlər kompleksinin: müəyyən vahidin zaman paradiqması, onun təsdiq etmə/inkar etmə cəhəti üzrə paradiqması və əsas üzvünün həm isimlərlə, həm də əvəzlik və substantivləşmiş sifətlərlə təmsil olunması – əsasında təyin edilir; c) növbəti fikir irəli sürülür ki, TNC çoxcəhətliliyinə görə vahid klassifikasiya ilə səciyyələndirilməli deyil, onlar 1) kontekstual mənasını-funksiyasını (pragmatikasını), 2) morfoloji ifadəsini, 3) ekspressiv və qiymətləndirilməsini və ya qiymətləndirilmənin yoxluğunu, 4) funksional (mülahizənin məqsədinə görə) müxtəlifliyini nəzərə alan bir neçə klassifikasiyanın çərçivələrində işıqlandırılmalı və kvalifikasiya edilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ilk öncə onunla bağlıdır ki, tədqiqatda rus cümləsinin sintaktik verbosentriklik/nominosentriklik problemi öz sistem mənalandırılmasına “predikativ vahidlərin leksikallaşdırılması” $\longleftrightarrow$ “nominativ vahidlər tərəfindən predikativlik xüsusiyyətinin əldə edilməsi” xətti üzrə nail olur. Təktərkibli cümlələr nəzəriyyəsi üzrə mövcud olan heç bir işdə məsələyə qeyd olunmuş nöqtəyi-nəzərdən baxılmır, belə üsul sintaktik konstruksiyaların – həm predikativ, həm nominativ statusunun yenidən mənalandırılması üçün yaxşı imkanlar irəli sürür.

İşin praktiki əhəmiyyəti filoloji fakültənin yuxarı kurs tələbələrinin, həmçinin magistrantların proqramına tamamilə uyğun olan “Rus dilində nominativ təktərkibli cümlələrin formalarının sistemi” adlı xüsusi nəzəri kursun tərtib olunmasının mümkünlüyü ilə müəyyənləşir. Tədqiqatın nəticələri təktərkibli cümlələr üzrə metodik işlərin bir hissəsinin tərtibatında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın aprobasiyası onun ayrı-ayrı hissələrinin Bakı Slavyan Universitetinin rus dili kafedrasının iclaslarında həyata keçirilirdi, işin əsas müddəaları Respublikada keçirilən və beynəlxalq konfranslarda məruzə şəklində təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 11591 işarə, I fəsil – 36 səhifə, 58951 işarə, II fəsil – 14 səhifə, 22702 işarə, III fəsil – 65 səhifə, 103022 işarə, nəticə – 7 səhifə, 11439 işarə. Dissertasiyanın ümumi həcmi 142 səhifə, 207705 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **girişində** tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun obyektı və predmeti, əsas məqsədi və vəzifələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiəyə irəli sürülən metod və müddəalar haqqında söhbət açılır.

Birinci fəsil **“Təktərkibli nominativ (adlıq) cümlələr sintaktik təhlilin obyektı kimi”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir: “Dilçilikdə TNC-in öyrənilməsinin qısa tarixçəsi”, “TNC-in müasir dövrdə öyrənilməsi və təqdim olunması”, “TNC-in dil mahiyyətinin təqdim olunmuş işdə qəbul edilmiş nəzəri kvalifikasiya prinsipləri”. Üçüncü paragraf dörd hissəyə bölünür: “TNC aktual üzvlənmə nöqteyi-nəzərindən”, “TNC dil nominasiyası nəzəriyyəsi və cümlənin nominativ (onomasioloji) konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən”, “TNC nitq aktları nöqteyi-nəzərindən”, “TNC onların nitq üzvləri kimi təqdim olunması nöqteyi-nəzərindən”.

Təktərkibli adlıq cümlələr üslubi-funksional ayrılığına, yalnız danışiq dili və bədii publisistika üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq tarixən bir çox sintaksistlərin və məntiqçilərin diqqətini cəlb edirdi.

Rus dilçiliyində tarixən formalaşan müxtəlif nəzəri istiqamətlər (məntiqi-qrammatik, rəsmi-qrammatik, struktur-semantik və s.) təktərkibli cümlələrin müxtəlif növlərinin kvalifikasiyası və nəzəri cəhətdən işıqlandırılması fonunda bir-birindən fərqlənirdilər. Xüsusən nominativ cümlələrə aid bir çox fərqli şərhlər mövcud idi, onların səciyyələndirilməsi zamanı bəzi alimlər bu cümlələrə geniş şərh

verərək onların sırasına söz-cümlələri, adlıq halında olmayan “nominativ”ləri (В аэропорт!) və hətta bir sıra bədii əsərlərin adlarını, müxtəlif formatlı adları və s. daxil edirdi. Digər sintaksistlər isə nominativ cümlə kimi yalnız mövcudluq semantikasına – hadisənin, faktın varlığına malik olanları və ismin adlıq halında təqdim olunanları qəbul edirdilər: Опушка леса. Тишина. Полдень. (М.Пришвин).

F.İ.Buslayev hesab edirdi ki, mübtədasız cümlələrin mövcudluğu (yəni yalnız xəbərdən ibarət cümlələrin) mümkündür, - məsələn, şəxssiz cümlələr. *“Lakin yalnız mübtədadan ibarət bir cümlə də yoxdur”*¹. Başqa sözlə desək, F.İ.Buslayev adlıq növ cümlələrin, yəni felsiz (xəbərsiz) cümlələrin mövcudluğunu inkar edir.

K.Aksakovun fikrincə, “Дождь”, “Был дождь”, “Будет дождь” və s. formaları bir nominativ “Дождь” cümləsinin formaları hesab edilə bilməz, çünki burada “Был дождь”, “Будет дождь” dedikdə *“siz sadəcə əşyanı adı ilə adlandırmırsınız – çünki əşyanın özü sizin qarşınızda deyil, siz əşyanın sizin olduğunuz məqamda mövcudluğuna işarə edirsiniz: bir halda siz xatırlayırsınız, digər halda isə təsəvvür edirsiniz. Beləliklə, burada fel mütləq lazımdır”*². “Дождь” vahidinin semantikasını, daha doğrusu semantik spesifikasiyasını K.S.Aksakov əşyanın, predmetin danışanın olduğu vaxtın çərçivələrində öz adı ilə adlandırılması kimi təyin edir.

N.Boqoroditski təktərkibli cümlələri tam cümlə, daxilində “heç nəyin nəzərdə tutulmadığı” və “bir formanın digərinin əvəzinə qoyulmadığını, çünki bu üsulla bir formadan digər forma etmək olmaz” hesab edirdi³. N.Boqoroditskinin fikrincə, sintaktik analogiyalar və paralellər üsulları bu və ya digər sintaktik vahidin dil mahiyyətinin dərkü üçün əsas ola bilməz. Beləliklə, Зима. Снег. Вьюга və s. kimi cümlələrin kvalifikasiyası onların “tam analoqlarına” tabe edilə bilməz: Была зима; Будет зима və s.

Зима. Мороз. Пожар! kimi cümlələri A.A.Şahmatov *“indiki zamanda, hal-hazırda adlandırılan hadisələrin və ya əşyaların*

¹ Виноградов, В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). Изд. МГУ, – 1958, – с. 232.

² Аксаков, К.С. Опыт русской грамматики / К.Аксаков. – Москва, – 1980, – с. 245.

³ Богородицкий, Н. По вопросу о русской грамматике как учебнике // Журнал Министерства Народного просвещения, 139 т. – 1843. – с. 232.

mövcudluğunu ifadə edən” vahidlər kimi səciyyələndirir⁴. Bu vahidləri təktərkibli kimi qəbul edərək alim qeyd edir ki, onları “pozulmuş (bu və ya digər xəbəri buraxılmış)” cütlərkibli cümlə kimi qəbul etməyə heç bir əsas yoxdur. “Была зима”, “Будет мороз” kimi konstruksiyalar, A.Şahmatovun fikrincə, cütlərkibli cümlə olmalıdı, çünki onlarda hər iki baş üzv göz qabağındadır. “*Bu hal sanki Зима. Мороз. tipli cümlələrin təktərkibliliyi haqqında fikri şübhə altına salır. Və bu cümlələrdə бытъ felinin indiki zaman formasının buraxılması haqqında düşünməyə əsas yaradır*”⁵. Lakin A.Şahmatov Зима. Мороз. Пожар! cümlələrinin müstəqilliyi və təktərkibliliyinin leyhinə bir neçə dəlil irəli sürür: birincisi, indiki zaman formasında onlar təktərkibli kimi nəzərdən keçirilməlidir, “çünki onların mənasının tamamlanması üçün есть felinin 3-cü şəxsin tək formasını əlavə etməyə ehtiyac yoxdur”, ikincisi, bu cümlələrin qrammatik tərtibatı, onların intonasiası (“vurgusu”) və emfatik tələffüzü “aydın şəkildə onları cütlərkibli cümlələrdən” ayırır⁶; üçüncüsü, bəzi başqa dillərdə бытъ felinin indiki zaman forması buraxılmır, və, nəticə etibarilə, rus dilində onları keçmiş və gələcək zamanlarda cütlərkibli formaların mövcudluğu ilə izah etmək olmaz (yenə orada).

A.M.Peşkovskinin işlərində də nominativ cümlələr haqqında məsələ kifayət qədər dərin öyrənilmişdir. “Nominativ cümlələr” adı altında müəllif “*xəbəri ... ismin adlıq halı olan və təbiəti etibarilə daxilində həm mübtədanın, həm feli xəbərin mövcudluğu qeyri-mümkün olan bütün cümlələr*”i birləşdirir.

Deyilənlər daha aydın olsun deyə Q.Paulun TNC-yə dair verdiyi izahı xatırlayaq. O, sanki öz dövrü üçün adlıq cümlələrin xarakterinə tam qeyri-adi qiymət vermişdir: bəzi hallarda Пожар! sözü psixoloji mübtəda (alovu hələ görməyən dinləyici üçün), vəziyyətin özü isə – xəbərdir, və əksinə, bu cümlə onu tələffüz edən

⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. / А.Шахматов. – Ленинград: Учпедгиз, – 1941, – с. 61.

⁵ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. / А.Шахматов. – Ленинград: Учпедгиз, – 1941, – с. 51.

⁶ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. / А.Шахматов. – Ленинград: Учпедгиз, – 1941, – с. 52.

üçün mübtəda, xəbər isə – yangın anlayışının özüdür⁷. Nitqi qəbul etmə psixologiyasının nöqtəyi-nəzərindən belə izah, ola bilər ki, “Пожар!” cümləsinin əslinə, həmçinin onun “assosiativ dərkinə” zidd deyil. Lakin adlıq və digər cümlələrin birüzvlülük/ikiüzvlülük kimi sintaktik problemini, S.D.Katsnelson da yazdığı kimi, bu üsulla həll etmək olmaz: *“Paulun təklif etdiyi çıxış yolu kifayət qədər qaneedici deyil... Xarici obyekt haqqında təsəvvürün cümlənin daxili elementlər sırasına daxil edilməsi öz-özünə yolverilməzdir, bu da Paulun nöqtəyi-nəzərindən natamam cümləyə gəldikdə ellipsisin təxmin edilməsini yolverilməzliyinə bənzəyir... Axı xarici vəziyyət haqqında təsəvvür istənilən nitq aktını müşayiət edir. Əgər xarici vəziyyətin daxil edilməsi birüzvlü cümlələri ikiüzvlü cümlələrə çevirməyə imkan verirsə, o zaman... belə əməliyyatın nəticəsində cümlənin əsas, ikiüzvlü növü üçüzvlüyə çevriləcək”*⁸.

S.D.Katsnelsonun düşüncələrinin məntiqliliyini qəbul etməmək olmaz. O, həmin fakta əsaslanır ki, dildənkənar vəziyyətin “struktur elementlərinin” cəlb edilməsi ya predikativ vahidlərin hamısı üçün ümumi olmalıdır, ya da heç biri üçün: vəziyyət elementi təyinedici element kimi sintaktik vahidin strukturuna daxil edilə bilməz. Cümlə strukturunun qurulmasının əsas prinsiplərindən birinin belə izahını qəbul etməmək çətindir.

TNC-in sintaktik təbiətinin izahının belə faktları hər şeydən öncə, bizim fikrimizcə, onu göstərir ki, TNC-in formalaşma və fəaliyyət xarakterinin səciyyələndirilməsində ənənəvi, tarixən yaranandan bir çox şey qalmışdır. Bu, demək olar ki, TNC-in bütün semantika və struktur məsələlərinə aiddir – onların birüzvlülüyünə/ikiüzvlülüyünə, tamlığına/natamamlığına, mübtəda/xəbərə ayrılmasına, varlıq/qeyri-varlıq semantikasına, əsas üzvünün ifadə üsullarına (isimlə, əvəzliliklə) və s.

TNC, məlum olduğu kimi, tamamilə üzvlənməyən predikativ fikrin səviyyəsindədir, yəni onlar hər zaman kommunikativ olaraq təküzlüdürlər – yalnız rema kimi çıxış edirlər. Normal, konstruktiv-

⁷ Пауль, Герман. Принципы истории языка. – Москва: Иностранная литература, –1960, – с. 153.

⁸ Качнельсон, С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Ленинград: Наука, –1986. – с. 248.

sintaktik cəhətdən mükəmməl təşkil olunmuş cümlələrin fikrin mövzusunun (əsasının) fikrin remasına (məhiyyətinə) mütləq aidiyyətini ehtiva etdiyi faktından irəli gəlsək, o zaman, görünür ki, TNC-yi kommunikativ olaraq üzlənməmiş vahidlər hesab etmək olar. “Степь. Безмолвие. Тусклый лунный свет” və s. vahidlər leksik tərkibindən asılı olmayaraq (təqdim olunmuş sözlərin sayından) yalnız rema kimi çıxış edir. Belə funksional təyinat – TNC-in səciyyəvi əlamətlərindən biridir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, yəni mövzu-remə parçalanmasına daxil olunma-masından TNC özünün əsas kütləsində “hadisəvi ad”lara çevrilir (S.D.Katsnelsonun fikrincə). “*Cümlələrə çevrilmək üçün bu cür sözlər (Пожар. Война. Дождь və s.) yalnız onların qrammatik zamanının dəqiqləşdirilməsini tələb edirlər. Lakin bəzi hallarda bu da lazım olmur, çünki vəziyyət və ya onu əvəz edən nitq konteksti belə dəqiqləşdirməni artıq edir. Müq.ed.: Пожар! burada qışqırıq və intonasiya hadisənin aktuallığına işarə edir*”⁹.

Beləliklə, bununla əlaqədar olaraq anlayış-leksemanın və “hadisəvi ad”ı ifadə edən sözün sinkretikliyi haqqında danışmaq daha doğru olar (müq.ed.: lüğət vahidi “пожар” və TNC “Пожар!”). Lakin, fikrimizcə, TNC-in konstruktiv sintaksisin vahidləri, yəni bu və ya digər dilin əsasını təşkil edən normal cümlənin bütün sistem xüsusiyyətlərinə malik vahidlər olması haqqında danışmaq çətindir. TNC – dil universalıyası deyil, onlar rus dilində çıxış etdiyi funksiyada başqa dillərdə mövcud deyil. Belə ki, məsələn, bizim Azərbaycan dili üçün nominativ cümlələrin bu növü səciyyəvi deyil (Ночь. Улица. Фонарь. Аптека (A.Blok) = Gecədir. Küçədir. Fənərdir. Aptekdir və s.), baxmayaraq ki, onlar digər dillərdə olduğu kimi dram əsərlərinin remarka sistemində də müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. TNC-in konstruktiv sintaksisin müstəqil növ vahidi deyil, aktual sintaksisin vahidi olması növbəti faktla da təsdiqlənir: dilin paremioloji fondunda TNC öz əsas formalarında təqdim olunmamışdır. Məsələn, varlıq növ TNC (varlıq, var olan-ışarəedici, qiymətləndirici var olan) sxemi üzrə qurulmuş atalar sözü, məsəl, tapmaca və s. yoxdur. Bu da təbiidir. Paremioloji vahidlər təsdiqedici

⁹ Кацнельсон, С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Ленинград: Наука, –1986. – с. 143.

təfəkkürü təmsil edən konstruksiyalardır. Sonuncu isə, prof. İ.H.Həmidovun da qeyd etdiyi kimi, hər zaman konstruktiv olaraq ikiüzlüdür, ikiqütblüdür, yəni təktərkipli vahidlər olsalar da fikrin məntiqi formalaşdırma tələblərinə uyğundur¹⁰. Görünür ki, məhz bu səbəbdən paremioloji fondun vahidləri arasında nə infinitiv (ayrı infinitivlə), nə genitiv, nə nominativ (adlıq) cümlələrə rast gəlinmir. Bu fakt nominativ cümlələri (həmçinin yuxarıda qeyd olunmuş infinitiv və genitiv formaları da) təməyəyərli üzlənməyə malik olan cümlələrin “rematik qırıqları” kimi qiymətləndirməyə əsas yaradır: Наступила пугающая тишина – Господи, какая пугающая тишина! – Какая тишина! – Тишина!

Fikrimizcə, bu məsələ haqqında İ.H.Həmidovun rəyi tamamilə ədalətlidir. O hesab edir ki, cümlənin aktualaşdırılmış üzvü, onun predikativliyi, hamının düşündüyü kimi, kontekstual əhatəyə yox, daha çox nominativ və ya infinitiv cümlənin özünün situativ strukturunun “frazеолојiləşmə”sinə əsaslanır¹¹.

TNC-in nitq aktları mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi – onların öyrənilməsinin yeni aspektidir. TNC performativ cümlələr kimi təsdiqləmə/inkar etmə kateqoriyaları üzrə qarşılaşdırılma sisteminə daxil olmur, TNC performativlər kimi indiki zaman çərçivələrində fəaliyyət göstərir, TNC performativlər kimi subyektin reallığın hər hansı hadisələrinə verdiyi qiymətin ifadəsidir¹². Məlumdur ki, TNC-in əsas cümlə üzvü həmişə isimlə, substantiv birləşmələrlə ifadə olunur. Digər nitq hissələri TNC-də əsas cümlə üzvü kimi çıxış etmir.

Məlumdur ki, TNC-in əsas cümlə üzvü həmişə isimlə, substantiv birləşmələrlə ifadə olunur. Digər nitq hissələri TNC-də əsas cümlə üzvü kimi çıxış etmir.

Çoxsaylı işarəedici TNC-lər də var, onlar “Вот и мы”, “Вот он!”, “Опять ты?”, “То то и оно” və s. kimi birləşmələrlə təqdim olunur.

¹⁰ Гамидов, И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц / И.Гамидов. – Баку: Сабах, – 2001, – с. 118-122.

¹¹ Гамидов, И.Г. К теоретическим основаниям классификации односоставных предложений / И.Г.Гамидов, А.В. Фарзалиева // – Баку: Ученые записки Бакинского славянского университета, – 2014. №1, – с. 28-29.

¹² Богданов, В.В. Перформативное предложение и его парадигмы // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин, КГУ, – 1985, – с.18-27.

Qeyd olunmuş vahidlər praktiki olaraq müstəqil, xüsusi kvalifikasiyasız qalır və nə TNC sahəsində, nə də natamam cümlələr sahəsində nəzərdən keçirilmir. “То то и оно” istisnadır, o, söz-cümlə hesab edilir¹³.

Beləliklə, TNC-in baş cümlə üzvünün nitq hissəsi olaraq təbiətini yalnız substantivlərlə əlaqələndirmək olmaz. Burada xüsusi rol şəxsi əvəzlilərə də aiddir.

*Birinci fəsiləndən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹⁴

İkinci fəsil **“TNC-in rus dilinin sadə cümlələrin tipoloji sistemində yeri”** adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir: “TNC-in təktərkibli cümlələr sistemində yeri”, “Ekzistensial mənə və mövcudluq kateqoriyası haqqında”, “Formasına görə üst-üstə düşməyən nominativ cümlələrlə konstruksiya haqqında”.

Burada xüsusi diqqət TNC-in təktərkibli cümlələr sistemindəki yerinə, ekzistensiallıq mənasına və varlıq kateqoriyasına, formasına görə nominativ cümlələrlə üst-üstə düşən konstruksiyalara yetirilir.

Təktərkibli cümlələr arasında nominativ cümlələrin yeri hər şeydən əvvəl adlıq cümlələr qrupunun (nominativ, genitiv, vokativ) feli cümlələr qrupuna (məyayən-şəxslı, qeyri-məyayən-şəxslı, ümumi-şəxslı, şəxssız və infinitiv) qarşı qoyulması ilə məyayən edilir. Belə ayrılma rus dilinin təktərkibli cümlələrinin klassifikasiyası zamanı hamı tərəfindən qəbul edilmiş haldır¹⁵.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, “nominativ cümlələrin paradiqmatikası”nın məyayən edilməsi zamanı sanki nominativ cümlələrdə feili elementin implisitliyi təsdiq olunur: Весна. Была весна. Будет весна.

¹³ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – с. 205-207.

¹⁴ Халыгова, И.Р. Заметки по истории изучения односоставных номинативных предложений (ОНП) в языкознании // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №4. – с.62-68.; Основные параметры системного анализа односоставных предложений в русском языке // – Bakı, BSU: Elmi əsərlər. – 2018, №1. – с.3-9.; Современное состояние изучения представления односоставных номинативных предложений // – Bakı: Dil və ədəbiyyat BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.– 2018. №2 (106), – с. 37-40.

¹⁵ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – 438 с.

P.A.Lekant düzgün qeyd etdiyi kimi, TNC üçün səciyyəvi olan indiki zaman forması – xüsusi indiki zamandır, onun keçmiş və ya gələcək zamana aidıyyatı yoxdur (yenə orada). Buna görə “keçmiş və ya gələcək zamanda feilin əlavə edilməsi tamamilə ismin sintaktik mövqeyini dəyişir və varlığın leksik yolla (yəni təsviri) ifadə olunmasına kömək edir” (Была полночь; Снегу-то было!) (yenə orada)¹⁶.

Doğrudan, nominativ cümlələrin indiki zamanının morfoloji ifadəçilərə ehtiyacı yoxdur və köməkçi fel ilə təqdim oluna bilməz; bu, zamanında K.S.Aksakovun da qeyd etdiyi kimi, danışanın nəyi isə “xatırlamadığı” və ya “təsəvvür etmədiyi” zaman – danışanın özünün mövcud olduğu müddətin çərçivələrində, özünün şahidi olduğu “əşyaları, predmetləri öz adı ilə adlandırdığı” zamandır¹⁷. Digər tərəfdən, “Вечна. Талые снега” və s. kimi cümlələrdə paradiqmanın yoxluğunu, işin I fəslində də qeyd etdiyimiz kimi, yalnız *быть* felinin istifadəsinin mümkünlüyü/qeyri-mümkünlüyü nöqteyi-nəzərindən izah etmək olmaz. Burada vacib rol, fikrimizcə, TNC-in aktualaşdırıcı səciyyəsi oynayır: onlar mülahizənin remasını təqdim edir və bu səbəbdən yalnız normal, mövzu-rematik ayrılmaya malik mülahizələri təmsil edən konstruksiyalarda olduğu təmdəyərlə paradiqmatik sistemə sahib deyil (Наступила тяжелая тишина; Была глубокая ночь).

TNC-in rematik elementləri təmsil etməsi (yəni onlar yalnız rematik olaraq “doludur”) onların inkar formasının olmaması ilə də təsdiq olunur: Ночь – Не ночь; Мороз – Не мороз. İnkarn formaları onları TNC-in sahəsindən çıxarır. Ya təktərkibli şəxssiz cümlə (Мороза не было), ya da genitiv cümlə (Ни единой души!) alınır.

Göründüyü kimi, qeyd olunmuş iki xəttə görə (zaman paradiqmasının yoxluğu və təsdiq/inkar sisteminə daxil olmama) TNC, birincisi, həm digər təktərkibli adlıq cümlələrlə, həm də feli təktərkibli cümlələrlə qarşılaşdırılır.

Bizim əsas götürdüyümüz TNC təyininə irəli gələrək onların növbəti reallaşdırma formaları nominativ hesab olunacaq: 1. Bir sözlü ifadələr – Сумерки. Прохлада; 2. Geniş: Спящая тайга. Вечная

¹⁶ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – 438 с.

¹⁷ Виноградов, В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). – Москва: МГУ, – 1958, – с. 245.

мерзлота (В.Ажаев. Далеко от Москвы, ч.21); 3. Ekspressiv boyalı: Молодчина! Экий подлец! 4. Пожар!, Бомба! Танки! kimi ifadələr; 5. Mürəkkəb tabeli cümlənin elementi kimi çıxış edən kontruksiyaalar: Женщина, которая поет; Мгновение, которое стоило жизни və s.

Bu TNC-in klassifikasiyası yox, onların reallaşdırma formalarının dairəsidir.

Artıq əmin olduğumuz kimi, istənilən formaya və strukturaya malik TNC bu kateqoriyaya – varlıq kateqoriyasına (başqa sözlə - ekzistensiallıq) əsaslanaraq müəyyənləşdirilir. İşin I fəslində biz cümlənin onomasioloji nəzəriyyəsi adlanan müstəqil sintaktik-semantik cümlə nəzəriyyəsinin formalaşmasını qeyd etmişdik. Qeyd etmişdik ki, bu nəzəriyyə növbəti anlayışdan irəli gəlir: istənilən cümlə (nəyinsə mövcudluğu/yoxluğu mənası ilə, aktuallığın və ya virtuallığın müəyyənləşdirilməsi mənası ilə və s.) *“bir predmeti sadəcə adlandırmır, həmçinin onun var olduğunu və ya əksinə var olmadığını təsdiq edir”*¹⁸.

Cümlənin bu onomasiologiya nəzəriyyəsindən irəli gəlsək deyə bilərik ki, TNC üçün əsas hesab olunan varlıq mənası öz mahiyyətini itirir. Bu əlamət ümumi, qeyri-fərqli olur. Ona sözlər, söz birləşmələri və cümlələr sahibdir. *“Söz fikri onun forması və məzmununda varlığın varlıq haqqında düşüncəsi kimi ifadə edərək varlığın məğzi kimi aşkara çıxardılır”*, – S.Bulqakov yazır.

Nominativ cümlələrə gəldikdə isə onların ekzistensiallıq (varlıq) mənası, demək olar ki, üzdədir. Bu, cümlənin öz baş üzvünün predikativ mənasıdır, o, obyektin, faktın danışan subyekt tərəfindən eyni zamanda, eyni məkanda psixoloji cəhətdən qəbuluna əsaslanaraq formalaşır: Ты не в постели? Вот чудо! – сказала она, скинула башлык, и пошла дальше (Л.Толстой. Анна Каренина, ч.2, гл. IX).

TNC və kitabların, müəsislərin adları, lövhələrin üzərindəki digər yazıların arasındakı əsas fərqləndirici əlamət odur ki, «Тихий Дон», «Евгений Онегин», «Телеграф», «Детский мир» və s. kimi vahidlərin TNC ilə oxşar cəhəti yalnız hər ikisinin ismin adlıq halında olmasıdır. Bu adların əsas funksiyası müəyyən mənanın TNC-də formalaşan təzahüründə “varlıq mənası olmayan” ad-ışarə kimi çıxış

¹⁸ Лекант, П.А. Система именных односоставных предложений в современном русском языке // Ученые записки МОПИ им. Крупской, т.163, – вып.12, 1966, – с.33.

etməsidir¹⁹. Bu adlar a) zaman formalarının, b) fikrin məqsədinə görə (əvvəlcədən “nəqli” adlar təmsil etdikdə onlar sual və ya təşviqedicilə forma yarada bilməzlər) şərti paradigmatik sisteminə daxil ola bilməz və c) “təsdiqedicilə” kimi formalaşdığı zaman inkar forma yaratmır və s.

“Adlıq təsəvvürün az ayrılmış fikrin ifadəsidir... və onda məntiqi-psixoloji mülahizə ifadə olunur” haqqında düşüncə məsələnin aydınlaşdırılmasına az kömək edir (yenə orada), çünki sintaktik nəzəriyyədə “fikrin az ayrılması” ifadəsi yoxdur və o, prinsip olaraq, qətedilməzdir.

A.M.Peşkovski (o, “adlıq təsəvvür” ifadəsinin müəllifidir) adlıq təsəvvürü nominativ cümlə kimi qəbul etmir, o, hesab edir ki, *“adlıq nə müraciət, nə varlıq, nə fəaliyyət göstərən predmeti ..., nə başqa predmetin mənasını verən predmeti... bildirmir, sadəcə predmet haqqında xatırlatmanı, təsəvvürü bildirir”*²⁰.

Doğrudan da, “insan” sözü adlıq təsəvvür mövqeyində (Человек! Это звучит гордо! М.Горький. На дне) dialoji nitqdə əvvəlki replikanın elementi ola bilər. Danışan həmsöhbətinin replikasıdan haqqında fikrini bildirdiyi elementi çıxardır. Lakin bu element həmsöhbətlərin iki replikası arasında sadəcə bağlayıcı həlqə (hətta təkrar) olaraq müstəqilliyə malik deyil:

– Да ведь они любят друг друга...

– Любят говоришь... Любовь! Сколько лжи и лицемерия порой прикрывается этим словом. Сколько судеб искалечено им... (А.Куприн. Яма. гл.12).

Bu element kontekstual olaraq prepozitiv və ya postpozitiv ola bilər, lakin əsas fikrində özünün əvəzlilik əvəzləyicisinə malikdir (человек – это – sözüdür; любовь – im sözüdür) və o, təsdiq edir ki, bu sözün əsas fikrin çərçivələrindən kənarına çıxarılması həmsöhbətin diqqətini məhz bu anlayışda cəmləşdirmək üçün linqvo-psixoloji və üslubi priyom kimi çıxış edir. Buna görə adlıq təsəvvürlər hər zaman öz lüğəti mənasında nə işə bildirən, lakin onun haqqında məlumat verməyən leksema kimi çıxış edir.

¹⁹ Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – Москва: Высшая школа, – 1981, – с. 73.

²⁰ Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. / А.Пешковский. – Москва: Учпедгиз, – 1956, – с. 175.

Bəzi alimlər nominativ cümlələrə nitq etiketi, salamlama vahidlərini aid edirlər: Добрый день, Доброе утро və s. “Bu konstruksiyalar, – Y.M.Qalkina-Fedoruk qeyd edir, – yalnız xarici görünüşünə görə nominativ cümlələrə bənzəyir. Əslində onlar təşviqedici cümlələrə (arzunun ifadəsi kimi) aiddir”.²¹

Bu növ cümlələr öz spesifikasiyasına malikdir: birincisi, onlar varlıq, faktın, əşyanın, hadisənin mövcudluğu mənasına malik deyil; təşviqedici cümlələr həyata keçə biləcək və ya bilməyəcək qeyri-real mənalara sahibdir. Onlar virtual, təfəkkür reallığı ilə bağlıdırlar. İkincisi isə, bu konstruksiyalarda obyekt, predmet (Аварийный ход!, Картечь! və s.) adlıq hal formasında yox, mətnlərdən də göründüyü kimi, təsirlik hal formasındadırlar: ... А операция идет своим чередом. – Воск, ножницы! Ток!²²

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*²³

Üçüncü fəsil **“TNC-in tipoloji xarakteristikası və klassifikasiyası”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir: “Ümumi qeydlər” və “TNC-in tipoloji klassifikasiyaları”. İkinci paragrafa 9 bənd daxildir: “Strukturunun üzvlənməsi/üzvlənməməsi əlaməti üzrə TNC-in klassifikasiyası”, “Üzvlənməyən TNC”, “Üzvlənən TNC”, “TNC-in nitq aktları sisteminin əsasında klassifikasiyası”, “Təsviri mənalı təktərkibli nominativ cümlələr-konstativlər”, “Affektiv mənalı TNC-konstativlər”, “TNC-kvalifikativləri sinfi”, “İşarəedici mənalı TNC-

²¹ Галкина-Федорук, Е.М. Безличные предложения в современном русском языке / Е.Галкина-Федорук. – Москва: МГУ, – 1958, – с. 130.

²² Галкина-Федорук, Е.М. Безличные предложения в современном русском языке / Е.Галкина-Федорук. – Москва: МГУ, – 1958, – с. 133.

²³ Халыгова, И.Р. Некоторые теоретические положения, связанные с определением места номинативных предложений в общей системе односоставных конструкций // – Украина: Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету Філологія педагогіка психологія, – 2019. Вип. 38. – с.149-154.; Классификация односоставных номинативных предложений на базе системы речевых актов // – Bakı, Elm və təhsil, Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. №11. – s.74-83.; Вопрос о конструкциях, по форме совпадающих с номинативными предложениями // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfranslarının materialları, – Bakı, İnşaat və Memarlıq İnstitutu, – 03-04 dekabr, – 2019. II c. – s.185-187.

konstativlər”, “TNC-performativ sinfi”.

Baş üzvü ayrı, müstəqil isimlə ifadə olunan Üzvlənməyən nominativ cümlələr hesab edilir. Bu birsözlü TNC-lərdir: Княгиня, пари!.. за кого вы держите? (Л.Толстой. Анна Каренина, ч.2, гл.28); – Дикарь! – говорил он иногда вслух, вспоминая нищего (И.Бунин. Птицы небесные); Многоголосица! Именно многоголосица Питера... стала основным мотивом и признаком окружающей жизни (Б.Евсеев. Евстигней, гл.24); Дева Света! Где ты, донна Анна? / Анна! Анна! – Тишина (А.Блок. Шаги командора).

TNC haqqında tarixən formalaşmış fikirlər, bizim də sintaksis işlərini nəzərdən keçirərək əmin olduğumuz kimi, bu təktərkiibli cümlələrin morfoloji-semantik əlamətlər kompleksi ətrafında cəmləşir. Bu kompleksdə aşağıdakı fikirlər mərkəzi hesab edilir: a) cümlənin baş üzvü onlarda adlıq hal formasında olan isimlə ifadə olunur (burada “nominativ” adı – adlıq halında olan “nominativ” isminin latın adından yaranmışdır); b) nominativ cümlənin baş üzvü “özündə predmetin adlandırma funksiyasını və onun mövcud olma ideyasını, varlığını – statik varlığını birləşdirir”²⁴; c) əsas varlıq mənası çalarları ilə seçilir – işarəedici-varlıq, qiymətləndirici-varlıq, arzulayıcı-varlıq və s.; ç) TNC-lər dildə-nitqdə öz növləri ilə təqdim olunur: üzvlənmiş, üzvlənməmiş, spesifik ədatlar dairəsi ilə “mürəkkəbləşdirilmiş” və s.; d) TNC danışiq-dialektik vəhdətlərin və xüsusi mətn formalarının “fiqur”larıdır.

Bütün predikativ kateqoriyalar – modallıq, zaman, şəxs, məkan subyekt tərəfindən deyilən söz-cümlədə sanki “preslənir”. Üzvlənməyən TNC növünün bu xüsusiyyəti hələ A.M.Пешковский tərəfindən qeyd olunmuşdur: “... *məhz belə əlavə fəlsizlik zamanı hiss olunan varlıq mənasının itirilməsinə gətirib çıxarır*”²⁵. Yuxarıda deyilənlər eyni isim “дикарь” ilə ifadə olunan digər TNC ilə müqayisə ilə təsdiq olunur: Удивило и поразило его равнодушие молодой к нему, больному. «Зверь, дикарь!» – думал он и, вспоминая о свадьбе, злобно прибавлял: – И отлично! Так ей и надо!» (И.Бунин. Деревня, гл.3).

²⁴ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – с. 186.

²⁵ Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. / А.Пешковский. – Москва: Учпедгиз, – 1956, – с. 174.

Bu halda “Дикарь” TNC-sı heyvanlara məxsus insafsızlıq, tam etinasızlıq mənalara malikdir və bu sözlərin əlaqəli istifadəsi bunu sübut edir. Və nəzərə alsaq ki, bütövlükdə “... *feil də predikasiya edərək adlandırır*”²⁶, o zaman əksini də iddia etmək məntiqi olar: isimlər də adlandıraraq, ad verərək predikasiya edir. Və bu da “Зима. Морозы трескучие. Ночь. Оловянный диск луны” və s.

Bu cümlələr TNC-in üzvlənməyən variantlarına onlarda minimum iki cümlə üzvü – baş (nominativin özü) və onun yayıcısı (ikinci dərəcəli cümlə üzvü) olmasına görə qarşı qoyulur:

1) – Михаил Кузьмич Антонов, прошу помнить! – предупредил он Самгина.

– *Какой искусный актер*, – подумал Самгин... (М.Горький. Жизнь Клима Самгина, ч.2).

Üzvlənən TNC-lər bəzi hallarda “geniş” adlandırılır. Lakin həm bu, həm digər terminoloji adın altında bu TNC-lərin məğzi onların daxilində baş üzvdən əlavə (və ya başqa) cümlə üzvlərinin seçilmə imkanından ibarətdir²⁷.

Söhbət üzvlənən TNC-lər haqqında gedəndə bütün tədqiqatçılar birsəslə qeyd edirlər ki, bu konstruksiya yalnız cümlənin təyinedici üzvü ilə genişlənir (ya tabeli, ya da tabesiz təyinlə): Морозный день, конец декабря (М.Шолохов. Поднятая целина, гл.18).

TNC-konstativlər o vahidlərdir ki, onlarda varlığın, mövcudluğun təsdiqi bu vahidin qabaqcadan təyini təşkil edir. Varlıq bildirən cümlələr hadisənin, faktın mövcudluğunu, var olmasını təsdiq edir, onlar – “*əlavə çalarlarla mürəkkəbləşdirmədən var olmanın mülahizəsidir*”²⁸. Bu TNC-in həmin növüdür – həm özünün tezlik göstəricisi, həm də növlərin sayına görə bütün nominativ cümlə növləri arasında əsas olandır.

TNC-konstativlərin semantik strukturunun aydınlaşdırılması üçün bir misal nəzərdən keçirək:

– Тятка! – крикнул детский голос. – А ведь это Каштанка!

²⁶ Булгаков, С.Н. Философия имени / С.Булгаков. Изд.2-ое. – Санкт-Петербург: Наука, – 2008, – с. 107.

²⁷ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – с. 189-190.

²⁸ Бабайцева, В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – Москва: Просвещение, – 1968, – с. 126.

– Каштанка и есть! – подтвердил пьяненький, дребезжащий тенорок. – *Каштанка!* Федюшка, это, накажи бог, Каштанка! (А.Чехов. Каштанка, гл.7).

Misal tam şəkildə mənasına görə adekvat olan dörd vahidlə əlaqədar sintaksik sinonimiyanı təzahür edir: А ведь это Каштанка!; Каштанка и есть!; Каштанка! Və ...это, накажи бог, Каштанка!

Həminin sevdiyi itin birdən, qəfildən peyda olunması həm ikitərəkibli konstruksiyalarla (onlar üç ədəddir), həm də təkərəkibli nominativ cümlə ilə təqdim edilmişdir “Каштанка!”.

Məhz bu semantik-funksional yaxınlıq (hətta eynilik), görünür ki, TNC-ləri feli-xəbəri buraxılmış natamam cümlə kimi kvalifikasiya etməyə imkan yaradırdı.

Bu formaların dil imkanı onu sübut edir ki, a) TNC-konstativlər müxtəlif modellər və modifikasiyalar üzrə geniş formalaşma imkanlarına malik olan baza vahidləridir. Modellərin baza olmaları haqqında danışanda biz hər şeydən əvvəl nominativ cümlələr sahəsini nəzərdə tuturuq; b) TNC-konstativlər onların predikativ mənaları xüsusi intonasiya ilə formalaşan emosional-ekspressiv xüsusiyyətlə (konnotativ məna ilə) birləşdirmək qabiliyyəti ilə şərtlənən spesifik funksiyaları yerinə yetirirlər; c) TNC-konstativlər yüksək mücərrədlik səviyyəsi ilə fərqlənən predikativ ifadələrin xüsusi formalarıdır.

Biz hesab edirik ki, bu planda “Rus qrammatika”sının müəllifləri TNC-in daha obyektiv, son dərəcə sintaksik (semantik-funksional) təyin olunma prinsipinin tərəfdarıdırlar; onlar aşağıdakı fikirlərə əsaslanırlar: a) TNC-in predikativ əsasının ifadəsi (adlıq hal formasında isim), b) onların doldurulmasının leksik müxtəlifliyi, c) əsasında varlığın, mövcudluğun (var olma vəziyyətinin) ümumiləşdirilmiş mənası duran ç) semantik strukturun genişliyi²⁹.

TNC-lərin semantik imkanlarının genişliyi onlara “müxtəlif şərtlərdə... ədəbi dilin bütün sahələrində” istifadə olunmağa imkan yaradır (yenə orada, s.358). Və, əlbəttə, məndə göstərilən forma üzrə TNC-in, xüsusilə də “ayrılmış” isimlə ifadə olunduğu halda, dəqiq məna təyinatını müəyyənləşdirmək olar.

²⁹ Современный русский язык (в двух частях) / Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук, Ч.П. Морфология и синтаксис. – Москва: Изд. МГУ, – 1964, – с. 358-360.

İnkar formada olan TNC-lər xüsusi diqqət tələb edir. Bu vahidlər bütün alim-sintaksistlər tərəfindən qəbul edilmir.

Bununla əlaqədar olaraq tam aydın olmayan faktı qeyd etmək istəyirik: nəyinsə iddia olunması hər zaman onun var, mövcud olması demək deyil və əksinə, inkar forma, inkar nominasiya hər zaman faktın, xüsusiyyətin, hadisənin yoxluğu, var olmaması kimi qəbul edilməli deyil:

– Да и не говорит ничего вовсе. Ясное дело: *не француз, немец*, немой, стало быть. Зато, как надобно рисовать – малевать, немец ловко показывает (Б.Евсеев. Евстигней, гл.3). Müq.ed.: “Причина ясна: партизаны” yuxarıda çəkilmiş misallardan biri.

Hamı tərəfindən qəbul edilmiş TNC tərifinə görə (xüsusilə də konstativ) demək olar ki, misaldakı “немец” təktərkibli nominativ cümlədir (“партизаны” kimi), “не француз” isə deyil.

Belə hal və belə kvalifikasiya təhlilin elə ilk mərhələsində etibarsız olur: axı “не француз” aktualizasiya elementi kimi çıxış edir – “не француз, а немец”. Bu halda aktualizasiya tamdır, aktualizasiya edilmiş elementin hər iki tərəfin qarşılaşdırılmasında da. Bu, birincisi, “не француз, а немец” konstruksiyasının funksional tamlığı haqqında, ikincisi isə, təktərkibli cümlənin “не француз”, “немец” kimi ayrı-ayrı sözlər deyil, ümumiyyətlə bütün birləşmənin olmasından danışmağa imkan verir. Bu vahidlər onların TNC kimi təyin olunması üçün tamamilə uyğundur, burada “ismin adlıq halı olaraq daha əvvəl deyilənlərin nəticə olaraq ümumiləşdirilməsi çıxış edir” və ya əvvəl deyilən mülahizənin səbəbi deyilir³⁰.

Söhbət *Пожар!*, *Авария!*, *Лавина!* (“спасайтесь” mənasında), *Трясина!* və s. kimi nominativ cümlələr haqqında gedir.

“Adlandırılan predmetlərin və ya hadisələrin indiki zamanda, indiki anda mövcudluğunu ifadə edən *Зима. Мороз. Пожар* kimi cümlələri biz təktərkibli və tam olaraq qəbul edirik, çünki onların pozulmuş – bu və ya digər xəbəri buraxılmış ikitərkibli cümlələr kimi qəbul etməyə heç bir əsasımız yoxdur”, – A.A.Şahmatov³¹.

³⁰ Галкина-Федорук, Е.М. / Е.М.Галкина-Федорук, К.В.Горшкова, Н.М.Шанский. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Учпедгиз, 1958, – с. 129.

³¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. / А.Шахматов. – Ленинград: Учпедгиз, –1941, – с. 51.

Bu məsələ üzrə sintaksis ədəbiyyatının öyrənilməsi bu cümlə-çağırışların xarakteristikasının bütün növ TNC-konstativlərin ümumi təhlil sxeminə daxil olunması haqqında nəticəni çıxarmağa imkan verir. *ряды Ночь. Улица; Рассвет. Берег моря; Тишина. Опушка леса; Пожар! Беда!* və s. sırasının ümumi funksional-semantik qiymətləndirilməsi baş verir. Və iddia olunur ki, bu sinif vahidlərin qrupları arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, onlardan bəziləri zaman və fel forması üzrə potensial paradiqmaya malik olaraq ikitərəkibli cümlələrə yaxındır (*Улица; Рассвет...*), digərlərinin isə bu imkanı yoxdur (*Боже, змея!; Лавина!....*)³².

Paradiqmatik modifikasiyaların sonuncular üçün qeyri-mümkünlüyü onların tək fərqi deyil. Onlara bir sıra spesifik əlamətlər məxsusdur. Birinci növbədə, *Пожар!; Змея! Самолет!* kimi vahidlər maksimal dərəcədə lakonikdir, onlar genişlənmirlər – *страшный пожар!; большая змея!* və s. Onlar ümumdil qənaət tendensiyasının özünəməxsus göstəriciləridir.

Digər tərəfdən, bu TNC-konstativlər nəinki müəyyən məlumat rolunda çıxış edir, həmçinin bu əlaqələndirici məqsədi digər linqvo-psixoloji konnotasiyalar ilə – köməyə çağırış, ətrafdakıların diqqətinin cəlb edilməsi, qorxunun, təhlükənin və, əksinə, heyranlığın xüsusi ifadə forması və s. ilə birləşdirir. Bu cümlələrin semantik həcmnin bu anını Q.Paul çox parlaq şəkildə təsvir etmişdir: *“Belə ki, məsələn, kim isə küçədə uşağa rast gəlir və görür ki, o, təhlükədədir; bu halda o, çox güman ki, uşağa baxan şəxsə müraciət kimi “Ребенок!” çağırış-qışqırığı ilə məhdudlaşacaq”*³³.

Daha konkret olsaq, bu vahidlər müəyyən predmetlərə sözlə reaksiyanın xüsusi formalarını təmsil edir. Bu predmetlər danışan subyektin ona affektiv reaksiyasını oyadan psixoloji hadisə kimi çıxış edir. Bu mənada sözügedən cümlələr qorxu, heyranlıq, şadlıq və digər hissləri ifadə edən nidaların sözşəkilli, leksik analoqlarıdır:

³² Попова И.А. О «двусоставности» номинативных предложений // Исследования по современному русскому языку. Сб.ст. посвящ. Е.М.Галкиной-Федорук. – Москва: Изд. МГУ, – 1970, – с.178.

³³ Пауль, Герман. Принципы истории языка. – Москва: Иностранная литература, – 1960, – с. 153.

Прodelав еше несколько подобных неважных фокусов, незнакомец вдруг схватил себя за голову, изобразил на лице своем ужас и закричал: – Караул! Пожар! Горим! (А.Чехов. Каштанка).

Yuxarıda deyilənlər əsasında biz qərar verdik ki, bu vahidləri xəbərdarlıqla, bildirişlə, kömək haqqında çağırışla, emosional nəticə çıxarma ilə ifadə olunan affektiv nominasiya mənası olan TNC-in növü kimi qəbul edək.

Bu, daxilində varlıq-mövcudluq mənasının ona işarə edilməsi yolu ilə reallaşdıran nominativ cümlələrdir. “Bu cümlələrdə *вот* ədatının əsas funksiyası – yaxınlıqda olan və ya baş verən bir şeyə və ya, ümumiyyətlə, nəyinsə mövcudluğuna işarə etməkdir”, – “Rus dilinin qrammatikası” kitabının müəllifləri qeyd edir³⁴.

İşarə semantikasının TNC-ləri daha geniş məna çalarları ifadə edir, onların mənasını yalnız faktın, vəziyyətin mövcudluğu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu nominativ cümlələrdə “*işarə mənası zəiflədilər və birinci plana qiymətləndirmə mənası (kinayəli, pis və s.), həmçinin “təbii olaraq gözlənilən” predmetin xüsusiyyətlərinin inkar mənası çıxarıla bilər*”, məsələn: *Вот вам и гуманность вся его; Да, вот тебе и правый суд*»³⁵.

Qeyd olunan vahidlər arasında iki qrup aydın şəkildə seçilir: 1. *вот, вон* və s. ədatların “leksik” semantikasi qorunan və onların deyətik (işarə) mənasına sahib olduqları TNC:

1) – *Вот тебе и Америка...* Тут много нужных зверей (А.Чехов. Мальчики).

2) ...С тех пор сей итальянец шкиперскую столицу невзлюбил. Теперь в подмосковной глуши в дивном спокойствии обретается... *Вот и вся история* (Б.Евсеев. Евстигней. гл.12).

Bir çox misal var ki, orada işarə zaman çərçivəsində formalaşan mücərrəd anlayışın, faktın bildirilməsinə yönəlmişdir. Bu anlayışlar məkan səciyyəsinə malik deyillər:

1) – Что же это такое? – ужаснулся он про себя. – Но ведь я же ее... люблю или нет? *Вот задача-то!* (А.Чехов. Верочка);

³⁴ Грамматика русского языка / Под ред. В.В.Виноградова, т.2, ч.2 (продолжение). – Москва: Наука, –1960, – с. 58.

³⁵ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – с. 187.

Müşahidələrimiz göstərdiyi kimi, frazeologiləşmiş məna frazeologizmlərin modeli üzrə formalaşan işarə TNC-lərdə əmələ gəlir “Вот те (тебе) на!” və ya “Вот так штука”:

Bununla əlaqədar olaraq bir halı qeyd etmək istərdik: tərkibində Вот так və ya Вот тебе и elementləri olan frazeologiləşmiş vahidlərin əksəriyyəti mənfi konnotasiyaya (məna çalarına) – ya kinayə, ya da işlərin vəziyyətindən narazılıq, – sahibdirlər. Müq.ed.: Вот тебе, бабушка, и Юрьев день! (пословица) = Как все изменилось за эти шесть-семь лет. Приказов стало больше. На всякое дело – приказ. Вот так царь! Все перевернул по-своему (В.Костылев. Иван грозный. ч.I, гл.2).

Beləliklə, işarə TNC-konstativləri üç altqrupa ayırmaq olar: 1. İşarə; 2. İşarə-qiymətləndirici və 3. Görünüşcə işarə TNC-lərinə bənzəyən frazeoloji konstruksiyalar (“kvazişarəedicilər” vahidlər).

Bütün altsiniflərin vahidlərini daha bir xüsusiyyət birləşdirir: onlar üçün geniş olmayan formalaşdırma səciyyəvidir: Вот так денек!; Вот и утро; Вот тебе и сюрприз və s. Nadir hallarda bu konstruksiyalara zərf sözü birləşir (опять, снова).

TNC-kvalifikativlər – daxilində varlıq, mövcudluq mənasının qiymətləndirmə, kvalifikasiya mənası ilə mürəkkəbləşdiyi nominativ cümlələrdir³⁶. Belə mürəkkəbləşmə bu vahidlərin semantikasi üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki nəyinsə var olması mənası ikinci plana keçir. Birinci plana hər hansı bir hadisənin və ya əşyanın qiymətləndirilməsi, subyektiv kvalifikasiyası mənası çıxır. Buna görə bu cümlələr praktiki olaraq həmişə emosional-ekspressiv intonasiya ilə müşayiət olunur:

1. – Какое богатство! Подали лакеи большой кусок жареной баранины и миску с огурцами, потом принесли на сковороде жареного гуся, вареной свинины с хреном. (А.Чехов. Сапожник и нечистая сила). 2) – Ах, какая славная лошадь! У кого вы ее купили? (И.Тургенев. Дворянское гнездо. гл.3).

TNC-kvalifikativlər onları nominativ cümlələrin digər növündən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: a) kvalifikasiya mənası, yəni danışan subyekt tərəfindən qiymətləndirmə mənası ilə geri çəkilmiş

³⁶ Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.Валгина. – Москва, Изд. 2-ое, – 1978, – с. 187.

əsas varlıq mənası; b) qiymətləndirici an hər zaman subyektiv şəkildə qeyd olunur; oxşar müəllif vahidi prinsip olaraq – çox nadirdir; c) onlar üçün emosional-ekspressiv forma səciyyəvidir; ç) predikativ məna məhz qiymət “konstruksiya”sı ilə təqdim olunur; d) nitq subyektı tərəfindən bu qiymətin (qiymətləndirmənin) absolyutizasiyası.

TNC-kvalifikativlər adətən “какой (necə)+isim” modeli üzrə qurulur. Bu modeldəki sifət-əvəzlik “какой” tam mənfi və ya müsbət mənanı bildirir, yəni ismin – cümlənin baş üzvünün substantiv-varlıq mənasını gücləndirir və gücləndirici ədat formasında çıxış edir, çünki özünün sual sözü lüğəti mənasından məhrum olur. Buna görə bəzi hallarda “какой” ədatının mənasının dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi üçün modelə başqa sifət – ismə konkret məna aidliyi olan söz daxil edilir:

– *Экая подлая натурашка!* – подумал я и промолчал (А.Писемский. Плотничья артель); – *Какой сказочный город!* – Идешь, идешь и вдруг... (М.Горький. Жизнь Клима Самгина, т.3).

Performativ söyləmə – özünə bərabər konstruksiyadır, demək - hərəkətin özünü icra etmək deməkdir. Məsələn: “Клянусь богом!” (dedi, deməli and içdi), “Сукин сын!” (dedi, deməli söydü), “Добрый путь!” (deyildi-tələffüz olundu, deməli arzulandı) və s.

Bu sıranın materialı üzərində müşahidələr (misallara baxın) belə bir fikrə gətirir ki, «Дупак!», «Хвала!» (kiminsə tərəfindən tərifin mövcudluğunun təsdiqi mənasında yox, «Хвалю тебя» mənasında), «Пастух!» və s. kimi vahidlər “klassik” TNC nümunələrindən fərqlənir.

Deməli, bu söyləmələr adi TNC-konstativlərdən və TNC-kvalifikativlərdən fərqli olan təyinata malikdirlər. Onların təyinatı – pragmatik məqsəddir (nitq aktlarının mənasının əsasıdır).

Performativ TNC-lərin sabit nişanəliliyi həmçinin onunla ifadə olunur ki, onlar, bir qayda olaraq, həm semantikaya, həm də formaya görə indiki zaman forması ilə bağlıdır və tərkibində inkarlıq və ya modal sözlər yoxdur. “...*Bu vahidlərdə hərəkət nitq anı ilə birlikdə baş verir*”³⁷.

³⁷ Богданов, В.В. Иллокутивная функция высказывания и перформативный глагол // Содержательные аспекты предложения и текста. – Калинин: Изд. КГУ, –1983, – с. 28-29.

Nitq anında hərəkətin baş verməsini burada, misallardan da göründüyü kimi, vahid “hərəkət-nitq” aktı kimi, vahid söz aktının bir-birinə bağlanmış komponentləri kimi qiymətləndirmək lazımdır.

– *Че-естное слово!* – запел Сережа, надавливая карандаш и нагибаясь к рисунку. – *Че-естное слово!*... (А.Чехов. Дома).

«Честное слово!» konstruksiyası burada bir növ and kimi çıxış edir («Клянусь, больше не буду курить»), onun tələffüzü funksional olaraq and məzmununa bərabərdir: Сказал «Честное слово!» – что дал честное слово – одно и то же. Performativ ifadələrin bu xüsusiyyəti buna görə avtoreferentlik adlanır. Sonuncu “ifadənin eyni zamanda tələffüz olunduğu üçün həm dil faktı olmasında, həm də hərəkət haqqında söyləmə ilə bərabər olan hərəkəti ifadə edən real həqiqətin faktı olmasında təzahür olunur. Belə söyləmələr onlardan asılı olmayan hər hansı bir həqiqət faktları haqqında məlumat vermir, onları özləri yaradır»³⁸.

TNC-performativlər arasında sabit yenidən hasil etmənin mövcudluğu/yoxluğu əlaməti üzrə iki qrup seçilir:

1. Frazеолоjiləşmiş konstruksiyalar

2. Vəziyyətin strukturundan asılı olaraq yaradılan konstruksiyalar (danışanın bədii təfəkkürünün əsasında).

Frazеолоjiləşmiş konstruksiyalar qrupuna söyüş, andlı inandırma və ya tərifi mənalı sabit strukturlar daxildir (Сукин сын!; Подонок!; Мошенник!; Негодяй!; Сволочь!; Вот те крест!; Честное слово!; Слово офицера!; Молодчина!; Истинный бог!; Умница! Və s.).

Situativ olaraq yaradılan vahidlər qrupuna belələri daxildir: Старый дурак!; Ослиная челюсть!; Ослиный хвост!; Собачья порода!; Гнилое отребье!; Самозванец эдакий!; Пьяная харя!; Пьяная морда!; Прелестное создание!; Умница какая! və s.

Fikrimizcə, TNC-performativləri “*özüндə həqiqi mənalardan daha çox dərəcədə estetik emosional qiymətləndirməni saxlayan predikativ mənalara dəsti...*” kimi təyin etmək lazımdır. Məcəzi mənalara, metaforlara yalnız dünyanın əksinin nəticəsi kimi deyil, həm də bu əksin nümunəsi, etalonu kimi zəruridir.

³⁸ Романов, А.А. Прагматические особенности перформативных высказываний // Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин: Изд. КГУ, – 1984, – с. 88.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*³⁹

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn nəticələr və ümumiləşdirilmələr göstərilib.

TNC mövzu-rematik bölünmə bacarığı olan ilkin cüt- və ya təktərkibli sintaktik konstruksiyaların “rematik qırıqları” olan vahidlər sisteminə daxildir. Fikrimizcə, bunun sayəsində konstruktiv təktərkibli cümlələr sinfi (müəyyən-şəxsi, qeyri-müəyyən-şəxsi, ümumi-şəxsi və şəxssiz) təktərkibli cümlələrin aktuallaşdırılmış növlərinin sinfi ilə müqayisə edilir (infinitiv, nominativ, genitiv).

Təktərkibli cümlələr sinfinin belə müqayisəsi bizim işimizdə, digər amillərdən əlavə, onunla izah olunur ki, rus dilinin paremiofrazelogik sistemində yalnız konstruktiv sintaksis vahidlərinin modelləri təqdim olunmuşdur. Aktual sintaksisin vahidləri (infinitiv, nominativ və s.) bu sahədə göstərilməmişdir. Bu, bir daha bizim əsaslandığımız mövqelərdən birinin obyektivlik dərəcəsini təsdiq edir.

İşimizdə biz TNC-ni yan konstruksiyalardan – natamam, elliptik, həmçinin morfoloji təbiətinə görə nominativ cümlələri xatırladan konstruksiyalardan ayıran əlamətlər dairəsini təyin etməyə çalışmışıq. Bu, adlıq təqdim edilmələr, başlıqlar, lövhələrdəki yazılar (sonuncular, artıq bildiyimiz kimi, bəzi alimlər tərəfindən TNC

³⁹ Халыгова, И.Р. Типологическая характеристика и классификация односоставных номинативных предложений // – Москва: «МГИМО-Университет», Филологические науки в МГИМО, Односоставные номинативные предложения – констатиры с аффектным значением Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования // Сборник статей по материалам XXXVI научно-практической конференции, – Москва, – 2020. №5 (32). – с.105-108.; Односоставные номинативные предложения в системе речевых актов // «Azərbaycan şərqşünaslığı Şərq-Qərb elmi-mədəni və ictimai-siyasi dialoqu kontekstində» mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, BDU, – 14-15 dekabr, – 2022. – с.135-137.; Перформативные высказывания на базе системы речевых тактов // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə)” mövzusunda XI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, BSU, – 4-5 may, – 2023. – с.328-329.; О некоторых особенностях односоставных номинативных предложений-квалификативов // Белорусский государственный педагогический университет им. М.Танка. Язык и межкультурные коммуникации. Сборник научных статей, – Минск: – 2023, – с.455-459.

sınfına daxil edilir), nitq etiketinin sözləri və birləşmələri, eyni zamanda əvvəlki cümlədən və ya kontekstdən təcrid edilmiş təkrarlanan sözlərdir. TNC-nin yuxarıda sadalanan vahidlərdən ayıran kifayət qədər spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Beləliklə, TNC – cümlənin ismin ilkin forması və ya onun ekvivalentləri ilə ifadə olunmuş baş üzvü olan sintaktik (predikativ) təktərkibli cümlələrdir; bu cümlələrin semantikasi danışan subyekti tərəfindən nitqin məhdudlaşdırılmış eqosentrik, zaman və məkan kəsiyində kvalifikasiya və ya icra edilə bilən hadisənin, faktın varlığının təsdiq etmə və ya göstərilmə dairəsi ilə əhatə olunur; TNC-nin modal spesifikasiyası onların sual və inkar formalarının həyata keçirilməsi imkanı ilə şərtlənir. Bütün bu sintaktik-semantik xüsusiyyətlər TNC-ni rus nitqinin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunan fəal törəmələrdən biri edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin növbəti işlərində əks olunmuşdur:

1. Заметки по истории изучения односоставных номинативных предложений (ОНП) в языкознании // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №4. – c.62-68.
2. Основные параметры системного анализа односоставных предложений в русском языке // – Bakı, BSU: Elmi əsərlər. – 2018, №1. – c.3-9.
3. Современное состояние изучения представления односоставных номинативных предложений // – Bakı: Dil və ədəbiyyat BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.– 2018. №2 (106), – c. 37-40.
4. Некоторые теоретические положения, связанные с определением места номинативных предложений в общей системе односоставных конструкций // – Украина: Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету Філологія педагогіка психологія, – 2019. Вип. 38. – c.149-154.
5. Классификация односоставных номинативных предложений на базе системы речевых актов // – Bakı, Elm və təhsil, Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. №11. – s.74-83.

6. Вопрос о конструкциях, по форме совпадающих с номинативными предложениями // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfranslarının materialları, – Bakı, İnşaat və Memarlıq İnstitutu, – 03-04 dekabr, – 2019. II c. – s.185-187.
7. Типологическая характеристика и классификация односоставных номинативных предложений // – Москва: «МГИМО-Университет», Филологические науки в МГИМО, – 2020. № 1(21). – s.99-105.
8. Односоставные номинативные предложения – констатиры с аффектным значением Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования // Сборник статей по материалам XXXVI научно-практической конференции, – Москва, – 2020. №5 (32). – s.105-108.
9. Односоставные номинативные предложения в системе речевых актов // «Azərbaycan şərqşünaslığı Şərq-Qərb elmi-mədəni və ictimai-siyasi dialoqu kontekstində» mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, BDU, – 14-15 dekabr, – 2022. – s.135-137.
10. Перформативные высказывания на базе системы речевых тактов // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə)” mövzusunda XI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, BSU, – 4-5 may, – 2023. – s.328-329.
11. О некоторых особенностях односоставных номинативных предложений-квалификативов // Белорусский государственный педагогический университет им. М.Танка. Язык и межкультурные коммуникации. Сборник научных статей, – Минск: – 2023, – с.455-459.
12. Односоставные номинативные предложения – констатиры с указательным значением // 33-ья годовщина Комратского государственного университета. Наука. Образование. Культура. Международная научно-практическая конференция. Сборник статей, т.3. – Комрат: – 2024, – с.297-300.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 sentyabr 2024-cü il tarixində saat 15:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1014, S.Rüstəm 33. Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 sentyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.04.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44762 işarə

Tiraj: 30 nüsxə